

САМОПРОЕКТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ АМПЛІФІКАЦІЇ РОЗВИТКУ В СТАРОСТІ

Смульсон М.Л. Самопроекткування як засіб ампліфікації розвитку в старості.

Анотація. Стаття присвячена розгляду специфіки самопроекткування як інтенціонального підґрунтя саморозвитку у людей похилого віку, а також як засобу ампліфікації саморозвитку. Показано, що специфіка самопроекткування у старості проявляється на всіх його етапах, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення проекту результату, проекту процесу і відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку. Для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення (акселерації) психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу. Тому можна говорити тільки про певну ампліфікацію, збагачення психічного розвитку в старості. Усвідомлене самопроекткування особистості в старості передбачає самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів.

Всі указані вище етапи самопроекткування потребують відповідного інтелектуального забезпечення на рівні поняттєвого мислення, тобто відрефлексованих інтелектуальних дій. Тому взаємну ампліфікацію самопроекткування та інтелекту старої людини можна вважати чинником-протектором деменції при нормальному старінні. У той же час самопроекткування має бути спрямоване також і на загальну реінтерпретацію ментальної моделі світу в старості.

Ключові слова: старість, нормальне старіння, самопроекткування, саморозвиток, ампліфікація, ментальна модель світу.

Смульсон М.Л. Самопроектирование как способ амплификации развития в старости.

Аннотация. Статья посвящена анализу специфики самопроектирования как интенсиональной основы саморазвития у пожилых людей, а также как способа амплификации саморазвития. Показано, что специфика самопроектирования в старости

проявляется на всех его этапах, а именно на этапе рефлексии задач саморазвития, этапе определения проекта результата, проекта процесса и соответствующих технологий саморазвития, а также критериев события саморазвития. Для пожилого возраста очевидна неприемлемость ускорения (акселерации) психического развития, его невозможность в условиях ограниченного жизненного ресурса. Поэтому можно говорить только об определенной амплификации, обогащении психического развития в старости. Осознанное самопроектирование личности в старости предполагает самостоятельное принятие решения о направлениях такой амплификации на основе понимания своих инволюционных дефицитов.

Все указанные выше этапы самопроектирования требуют соответствующего интеллектуального обеспечения на уровне понятийного мышления, отрефлектированных интеллектуальных действий. Поэтому взаимную амплификацию самопроектирования и интеллекта пожилого человека можно считать фактором-протектором деменции при нормальном старении. В то же время самопроектирование должно быть направлено также и на общую реинтерпретацию ментальной модели мира в старости.

Ключевые слова: старость, нормальное старение, самопроектирование, саморазвитие, амплификация, ментальная модель мира.

Smulson M.L. Self-designing as a tool of the development amplification in old age.

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the specifics of self-designing as the intentional self-development background in the elderly age, as well as an amplification tool of self-development. It is shown that the specifics of the self-designing in the old age manifests itself in all its phases, namely at the stage of the reflection of development tasks, the stage of the design results determining, the design of self-development process and related technologies, as well as the criteria for self-development events. The acceleration of mental development in aging is obviously unacceptable, because of limited vital resources. Therefore, we can only speak about the specific amplification, enrichment of the mental development in aging. The conscious personal self-designing in the old age requires a special decision on the direction of such amplification-based understanding of their involution deficits.*

Every of the above steps of self-designing requires appropriate level of the conceptual thinking and reflected intellectual actions. Therefore, the

mutual amplification of self-designing and intelligence of an elderly person may be considered as a factor-protector of dementia during the normal aging. At the same time the self-designing should be directed also to the general reinterpretation of the mental model of the world in the old age.

Keywords: *aging, normal aging, self-designing, self-development, amplification, the mental model of the world.*

Метою статті є розгляд специфіки самопроектування як інтенціонального підґрунтя саморозвитку у людей похилого віку, а також як засобу ампліфікації саморозвитку.

Знаковість поняття «саморозвиток» у сучасній методології психології визначає ряд актуальних методологічних напрямків, або поворотів [17, 18]. Це, перш за все, *постнекласичний поворот* (саморозвиток як маркер типу пізнання, позначеного як постнекласична раціональність). Ідеться про складні системи, що саморозвиваються, причому мається на увазі як людина в цілому, особистість, так і соціальні спільноти, етнічні об'єднання, педагогічні системи тощо. Отже, категорія саморозвитку використовується для вказівки на міру складності організації і динамічного характеру існування систем. Гадаємо, що самопроектування можна було б вважати тут ще більш узагальненим маркером, однак дослідницьких даних такого типу ми не зустріли.

Свідомий вихід з наявного буття у напрямку становлення і реалізації людської сутності вказує на зміст саморозвитку з позицій антропологізму (*антропологічний поворот*). І виходить за ці межі не психіка, а вся людина як складна часово-просторова організація, як відкрита система.

Наступним методологічним поворотом, пов'язаним з проблематикою саморозвитку, є *поворот до психології зрілості*. Сучасні дослідницькі зусилля спрямовані на розгляд не тільки зрілості як онтогенетичного періоду, але й зрілості як вершини у розвитку, і здатності до досягнення цієї вершини (С.К.Нартова-Бочавер, В.М.Русалов, О.О.Сергієнко та інші дослідники). Саморозвиток розглядається як специфічний механізм досягнення зрілості і як характеристика зрілості (здатність до саморозвитку). Крім того, зрілість є, можна сказати, метою саморозвитку.

Взаємодія категорій *зрілість і саморозвиток* є надзвичайно цікавою в контексті нашого дослідження саморозвитку в старості. Чи можна вважати, що похилий вік, так би мовити, настає після зрілості

і, відповідно, не потребує саморозвитку? На нашу думку, це не так. Навпаки, як уже було нами показано, саморозвиток (праця, діяльність) саморозвитку є провідною діяльністю в старості, в надрах якої виникають провідні психічні новоутворення цього вікового періоду [10]. Таке розуміння нами саморозвитку підтримує його, як зазначає М.Щукіна, «виражену позитивну конотацію» (в одному ряду з поняттями *особистісне зростання, професійне зростання, самореалізація*).

Однак без елементів самопроєктування розгляд процесів саморозвитку є неможливим, оскільки необхідними є зміст і певна форма, в якій знаходить свій вираз відповідна інтенція. Тому роль самопроєктування у похилому віці є значно важливішою, ніж у більш ранні вікові періоди. Самопроєктування відіграє також суттєву роль у боротьбі з танатофобією, адже переборення танатофобії виступає як одне з провідних завдань саморозвитку в старості.

У той же час специфіка самопроєктування у старості проявляється на всіх його етапах, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення як проєкту результату, так і проєкту процесу і відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку, зокрема, у формі реінтерпретованої ментальної моделі світу [10, 13].

Ця специфіка полягає, по-перше, в очевидній обмеженості періоду втілення проєкту (життєвого ресурсу), у специфічному ставленні старої людини до майбутнього та відповідному визначенні задач розвитку, що є психологічним підґрунтям самопроєктувальної діяльності. Крім того, специфікою самопроєктування у цьому віці є практична відсутність стереотипізованих прототипів, орієнтація на соціокультурні зразки, адже діяльність старої людини по саморозвитку, яка передбачає самопроєктування, відбувається поза соціальними інституціями (на кшталт школи, вишу, професійної організації або спільноти тощо).

Говорячи про самопроєктування і саморозвиток у старості, слід, на нашу думку, розглянути також і аспект специфіки ампліфікації психічного розвитку в цьому віці. Ампліфікацією психічного розвитку прийнято називати максимальне використання можливостей кожного віку для повноцінного психічного розвитку. Поняття, яке до того часу широко використовувалося в інших науках (медицині, літературознавстві тощо) було вперше використано О.В.Запорожцем стосовно психічного розвитку дитини у 1978 році. Ампліфікацію він

протиставляв штучній акселерації розвитку дитини, яка знаходить свій вираз у форсованому навчанні, скороченні дитинства, передчасному перетворенні малої дитини на дошкільника, дошкільника на школяра тощо. Акселерація супроводжується симпліфікацією розвитку, тобто його спрощенням і збідненням, на відміну від збагачення усіх напрямків розвитку дитини, які пов'язані з ампліфікацією [3].

Теоретичною основою концепції ампліфікації є ідея про існування у дитини внутрішніх рушійних сил розвитку (самодетермінації розвитку), визнання унікальності і якісної своєрідності ступенів вікового розвитку дитини, самоцінності дитинства і ствердження абсолютного значення психічних новоутворень, які виникають на ранніх вікових стадіях, для всього наступного розвитку особистості.

Отже, суть ампліфікації – у всебічному використанні потенціалу розвитку психіки на кожній віковій стадії за рахунок створення психологічних умов для саморозвитку особистості [3, 8]. Поняття ампліфікації є сьогодні найбільш розробленим для дошкільного дитинства, однак ми вважаємо, що воно може бути застосовано для всіх вікових періодів, зокрема, для похилого віку. Більше того, якщо для інших вікових періодів можна припустити певну «співпрацю» процесів акселерації та ампліфікації, то для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу.

Тому можна говорити тільки про певну ампліфікацію, збагачення психічного розвитку в старості, наприклад, тренування і заміну послаблених психічних функцій (наприклад, пам'яті), компенсацію і «перекриття» їх іншими функціями загального інтелекту (більш докладно див. нижче) Усвідомлене самопроєктування особистості в старості передбачає самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів.

Звідси випливає, що саморозвиток і самопроєктування в старості не виключають розуміння наявності вікової дефіцитарності. Вона, як відомо, супроводжує нормальне старіння, а її урахування й усвідомлення багато в чому визначають специфіку інтелектуальних проблем в старості.

Так, нейропсихологічні дослідження нормального старіння, виконані в школі О.Р.Лурія, свідчать, що провідний віковий симптом нормального старіння – це уповільнення темпу діяльності (латентність),

особливо на етапі її ініціації [5, 6]. Останнє найбільш очевидно виявляється при вилученні інформації з систем зберігання у пам'яті. Пізніше настає обмеження можливостей одночасного багатоканального паралельного виконання різноманітних дій, тобто труднощі переключення і розподілу уваги. Виникає обмеження у плинному запам'ятовуванні, зниження його стійкості до чинників, що відволікають. Вважають, що ці когнітивні обмеження пов'язані з функціональною дефіцитарністю першого блоку мозку, оскільки змінюються загальні фонові складові активності: знижується рівень енергетичного забезпечення психічної діяльності, переважають гальмівні процеси.

Друга складова нормального старіння пов'язана з обмеженнями у переробці просторових характеристик інформації. Відповідні дані свідчать про зниження ступеня участі правої півкулі у когнітивних процесах. Знову ж виникають проблеми з паралельною багатоканальною переробкою інформації, оскільки інтегроване у часі виконання різноманітних задач спирається на властивий правій півкулі принцип симультанності [6].

Отже, одна із складових когнітивного старіння – це зміна вектора активності півкуль мозку в бік домінування лівої півкулі. У цьому аспекті нейропсихологічні дослідження переконливо підтверджуються психологічними дослідженнями поняттєвого мислення у похилому віці, проведеними під керівництвом М.О.Холодної [15].

На її думку, саме на пізніх етапах онтогенезу найбільш яскраво проявляються певні ефекти, які загалом характеризують механізми функціонування інтелекту. Це, зокрема, гетерогенний і компенсаторний характер інтелектуальної діяльності. Експериментальні дослідження, проведені під її керівництвом, підтверджують відомі результати, відповідно до яких виражене зниження в старості демонструють показники плинного інтелекту [19]. Показники кристалізованого інтелекту, зокрема, вербально-логічні функції, є найбільш збереженими.

М.О.Холодна полемізує з гіпотезою «неоінтеграції», яка описує, на думку ряду зарубіжних дослідників, особливості функціонування інтелекту в похилому віці (Baltes, Hooper, Hertzog, Bleckley та ін. – цит за [15]). Відповідно до цієї гіпотези, когнітивні здатності є інтегрованими у дитячому віці, далі диференціюються у підлітковому та юнацькому віці, потім не дуже значно змінюються у дорослому віці, і проявляють «неоінтеграцію» у похилому віці (кореляційні зв'язки між

ними знову різко збільшуються, з'являється єдиний чинник, який об'єднує з високими вагами більшість вихідних інтелектуальних показників).

Однак у порівняльному дослідженні інтелекту студентів і людей похилого віку показано, зокрема, що останні мають однакові зі студентами показники по фактору «вербальне розуміння» (кристалізований інтелект) і значно більш низькі показники по факторам «просторова організація» і «оперативна пам'ять/концентрація уваги» (плинний інтелект). Одночасно при дослідженні когнітивних стилів з'ясувалося, що люди похилого віку порівняно з молодими людьми є значно більш полезалежними і ригідними, тобто демонструють жорсткість інтелектуальної системи. Це свідчить про те, що в умовах нарощування інволюційних дефіцитів поняттєве мислення безпосередньо регулює інтелектуальну активність старої людини, виступаючи як компенсаторний ресурс. А неоінтеграція, яку ще називають «дедиференціацією», є наслідком такого централізованого типу функціонування інтелекту під «керівництвом» поняттєвого мислення [15].

Отже, у проаналізованих вище нейропсихологічних та психологічних дослідженнях компенсаторні можливості і функціональна збереженість лівої півкулі, тобто поняттєвого мислення, розглядаються як чинник-протектор від можливого розвитку дементивних процесів [5, 6, 11, 15] при нормальному старінні.

З іншого боку, чи сприяє процес самопроєктування збереженню та компенсаторним можливостям поняттєвого мислення? На це запитання, на нашу думку, слід відповісти позитивно. Більшість фахівців з проєктування вважають цей процес інтелектуальним [10, 14, 16]. Дійсно, якщо згадати виділені нами етапи самопроєктування, а саме етап рефлексії завдань саморозвитку, етап визначення проєкту результату і проєкту процесу та відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку, то не можна не погодитися з тим, що всі указані етапи потребують відповідного інтелектуального забезпечення на рівні поняттєвого мислення, тобто відрефлексованих інтелектуальних дій. Тому взаємну ампліфікацію (взаємне збагачення) самопроєктування та інтелекту старої людини теж можна вважати чинником-протектором деменції. Зазначимо, тут ідеться про нормальне старіння, якого виділяють, як правило, три варіанти [6, 11].

В основі першого лежить зниження рівня енергетичного забезпечення активності, про яке уже йшлося вище. Її характерні

прояви – це досить довга латентність при включенні у діяльність, відносно невеликий період її ефективного виконання, за яким іде виснаженість і незавершеність дій, а також одноканальність переробки інформації. При цьому передумовами для збереженого психічного функціонування є збереженість критичності, регульовальної ролі мовлення, наявність стратегій, які забезпечують розподіленість активності у часі та внутрішньому просторі. Тому при цьому варіанті нормального старіння самопроєктування має бути спрямованим безпосередньо на ампліфікацію – розвиток цих передумов. Повторимо, що це збереженість критичності, регульовальна роль поняттєвого мислення, розвиток спеціальних стратегій розподіленої активності.

Другий варіант нормального старіння, як уже вказувалось вище, пов'язаний з дефіцитом симультанності у переробці інформації, що виявляється у першу чергу, у зорово-просторовій сфері. Цей варіант старіння може розглядатися як найбільш сприятливий, особливо при цілеспрямованому використанні стратегії подрібнення процедур розв'язування задач, «переведення дій на рівень розгорнутого, поетапного, послідовного, контрольованого виконання» [6], тобто виконання дій та діяльності без так званих автоматизмів. Спеціальна робота по самопроєктуванню та саморозвитку в напрямку оволодіння такою стратегією може позитивно вплинути на дефіцит симультанності.

Однак відомо, що різкі зміни простору життя (у широкому смислі слова) можуть призвести до декомпенсації, наприклад, зміна місця проживання або лінгвістичного середовища. Тому підготовка до такої зміни потребує спеціальної роботи по відповідному самопроєктуванню і подальшому саморозвитку, як і взагалі ампліфікаційні запити на розвиток по всім напрямкам, де існує потенціал декомпенсації.

Третій варіант старіння характеризується зниженням довільної регуляції діяльності в аспекті прогнозування результату, побудови адекватних програм. Йдеться про імпульсивне прийняття рішень, неадекватну оцінку власних можливостей, що при збереженості когнітивної критичності може призводити до декомпенсації, переживання неспіху тощо.

Ясно, що тут необхідними є адекватне проєктування і самопроєктування результату діяльності, які є підґрунтям його прогнозу.

Якщо досі йшлося про варіанти нормального старіння, які, при усвідомленому завданні самопроєктування і саморозвитку, можуть бути

компенсовані, то четвертий варіант старіння є небезпечним з точки зору декомпенсації. У ньому переплітаються два небезпечних чинники: енергетичного забезпечення діяльності та її довільної регуляції. Виникає недостатня спонтанність, звуження сфери інтересів, емоційна монотонність і підвищене забування. Соматичні захворювання і депривація спілкування сприяють трансформації цього варіанту старіння в деменцію [6, 11].

Вище показані основні напрямки нормального старіння, психологічна підтримка якого пов'язана з ампліфікованим розвитком певних конкретних інтелектуальних і діяльнісних складових у старості. В цій статті ми зупинялись тільки на аспекті рефлексії завдань саморозвитку та проєкті його результату, як початкових етапах самопроєктування. У той же час самопроєктування має бути спрямоване також і на загальну реінтерпретацію ментальної моделі в старості, необхідну для досягнення психічного благополуччя в цьому віці [1, 2, 4, 10]. Нагадаємо, що відомими є особливості ментальної моделі суб'єкта, які призводять до принципового погіршення психічного здоров'я в старості. З'ясувалося, що всі такі досліджувані дуже боялися старості і смерті, мали розвинене почуття обов'язку і сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях і/або сімейному благополуччі і в той же час малоініціативними [12]. Крім того, їх емоційні, близькі стосунки обмежувались тільки сім'єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофи і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем був конфлікт у сфері свободи/залежності і автономії/підлеглості. Очевидно, що така ментальна модель потребує серйозної реінтерпретації в контексті самопроєктування та саморозвитку.

Висновки. Самопроєктування є інтенціональним підґрунтям саморозвитку у людей похилого віку, а також засобом ампліфікації саморозвитку. Специфіка самопроєктування у старості проявляється на всіх його етапах, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення проєкту результату, проєкту процесу і відповідних технологій саморозвитку, а також критеріїв події саморозвитку. Для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення (акселерації) психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу. Тому можна говорити тільки про певну ампліфікацію, збагачення психічного розвитку в старості. Усвідомлене самопроєктування особистості в старості передбачає самостійне

прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів.

Всі указані вище етапи самопроекування потребують відповідного інтелектуального забезпечення на рівні поняттєвого мислення, тобто відрефлексованих інтелектуальних дій. Тому взаємну ампліфікацію самопроекування та інтелекту старої людини можна вважати чинником-протектором деменції при нормальному старінні. У той же час самопроекування має бути спрямоване також і на загальну реінтерпретацію ментальної моделі світу в старості.

Література

1. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И.Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – С. 355–381.
2. Ермолаева М.В. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М.В.Ермолаева, С.Б.Пряхина // Мир психологии. – 2008. – №2. – С.244–255.
3. Запорожец А.В. Избранные психологические труды./А.В.Запорожец – В двух томах. – Т.1. Психическое развитие ребенка. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
4. Коваленко-Кобилянська І.Г. Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу [Електронний ресурс] / І.Г.Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. Т. 1, № 2 (2011). – Режим доступу www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43.
5. Корсакова Н.К. Нейрогеронтопсихология: развитие идей школы А.Р. Лурия // I Международная конференция памяти А.Р. Лурии. Тезисы докладов / под ред. Е.Д. Хомской. – М.: МГУ; РАН; РАО, 1997. – С. 50–51.
6. Корсакова Н.К. Нейропсихология позднего возраста: обоснование концепции и прикладные аспекты // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1996. – № 2. – С. 32–37.
7. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.

8. Кудрявцев В.Т. Психология развития человека: основания культурно-исторического подхода./ В.Т.Кудрявцев – Ч.1, ПЦ «Эксперимент», Рига, 1999.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
10. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
11. Рощина И.Ф. Исследование нормального и патологического старения (нейропсихологический подход) // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2015. – N 2(31) [Электронный ресурс]. – URL: <http://mprj.ru>
12. Семкова М.П. Непрожитая старость [Электронный ресурс] / М.П.Семкова // Режим доступа www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml
13. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л.Смутьсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
14. Смутьсон М.Л. Місце самопроєктування в проєктній парадигмі / М.Л.Смутьсон // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – Том П. Психологічна герменевтика. – Вип. 8. – С. 16 – 29.
15. Холодная М.А. Психология понятийного мышления: От концептуальных структур к понятийным способностям / М.А.Холодная – м.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – 288 с.
16. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроєктування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.

17. Щукина М.А. Статус категории саморазвития в современной отечественной психологии / М.А.Щукина // Российский психологический журнал – 2012 – Т.9, № 1. – С. 35 – 43.
18. Bauer J.J. Intentional self-development / J.J. Bauer // The encyclopaedia of positive psychology. – Oxford, 2009 – P.523 – 527.
19. Horn J.L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood/ J.L. Horn // Aging and cognitive processes / Ed. by F.I.M. Craik, S. Trehuh. – New York: Plenum, 1989. – P. 76–112.

References transliterated

1. Ancyferova L.I. Sposobnost' lichnosti k preodoleniju deformacij svoego razvitija / L.I.Ancyferova // Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii. – M.: Izd-vo „Institut psihologii RAN”, 2006. – S. 355–381.
2. Ermolaeva M.V. K voprosu o potencialah razvitija lichnosti v starosti / M.V.Ermolaeva, S.B.Prjahina // Mir psihologii. – 2008. – №2. – S.244–255.
3. Zaporozhec A.V. Izbrannye psihologicheskie trudy./A.V.Zaporozhec – V dvuh tomah. – T.1. Psihicheskoe razvitie rebenka. – M.: Pedagogika, 1986. – 320 s.
4. Kovalenko-Kobiljans'ka I.G. Specifika nadannja psihologichnoi dopomogi z urahuvannjam osoblivostej pizn'ogo gerontogenezu [Elektronnij resurs] / I.G.Kovalenko-Kobiljans'ka // Tehnologii rozvitku intelektu. T. 1, № 2 (2011). – Rezhim dostupu [www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/ article/view/43](http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43).
5. Korsakova N.K. Nejrogerontopsihologija: razvitie idej shkoly A.R. Lurija // I Mezhdunarodnaja konferencija pamjati A.R. Lurii. Tezisy dokladov / pod red. E.D. Homskoj. – M.: MGU; RAN; RAO, 1997. – С. 50–51.
6. Korsakova N.K. Nejropsihologija pozdnego vozrasta: obosnovanie koncepcii i prikladnye aspekty // Vestn. Mosk. un-ta. – Ser. 14. Psihologija. – 1996. – № 2. – S. 32–37.
7. Kostjuk G.S. Princip razvitija v psihologii / G.S. Kostjuk // Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. – M.: Nauka, 1969. – S. 118–152.
8. Kudrjavcev V.T. Psihologija razvitija cheloveka: osnovanija kul'turno-istoricheskogo podhoda./ V.T.Kudrjavcev – Ch.1, PC «Jeksperiment», Riga, 1999.

9. Maksimenko S.D. Geneza zdijsnennja osobistosti / S. D. Maksimenko. – K. : Vidavnictvo TOV «KMM», 2006. – 240 s.
10. Rozuminnja ta interpretacija zhitteвого dosvidu jak chinnik rozvitku osobistosti : monografija / za red. N.V.Chepelevoi. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 276 s.
11. Roshhina I.F. Issledovanie normal'nogo i patologicheskogo starenija (nejropsihologicheskij podhod) // Medicinskaja psihologija v Rossii: jelektron. nauch. zhurn. – 2015. – N 2(31) [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://mprj.ru>
12. Semkova M.P. Neprozhitaja starost' [Elektronnij resurs] / M.P.Semkova // Rezhim dostupu www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml
13. Smul'son M.L. Intelekt i mental'ni modeli svitu / M.L.Smul'son // Naukovi zapiski. Serija "Psihologija i pedagogika". Tematicnij vipusk "Suchasni doslidzhennja kognitivnoi psihologii" – Ostrog: Vid-vo Nacional'nogo universitetu "Ostrog", 2009. – Vip.12. – S. 38 – 49.
14. Smul'son M.L. Misce samoproektuvannja v proektnij paradigmi / M.L.Smul'son // Aktual'ni problemi psihologii: zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S.Kostjuka NAPN Ukraïni. – Zhitomir: Vidavnictvo ZhDU im. I.Franka, 2014. – Tom P. Psihologichna germenevtika. – Vip. 8. – S. 16 – 29.
15. Holodnaja M.A. Psihologija ponjatijnogo myshlenija: Ot konceptual'nyh struktur k ponjatijnym sposobnostjam / M.A.Holodnaja – m.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2012. – 288 s.
16. Chepeleva N.V. Diskursivni zasobi samoproektuvannja osobistosti / N.V. Chepeleva // Naukovi zapiski. Serija «Psihologija i pedagogika». Tematicnij vipusk «Aktual'ni problemi kognitivnoi psihologii». – Ostrog: Vid-vo Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija», 2013. – Vip. 24. – S. 7 – 11.
17. Shhukina M.A. Status kategorii samorazvitija v sovremennoj otechestvennoj psihologii / M.A.Shhukina // Rossijskij psihologicheskij zhurnal – 2012 – T.9, № 1. – S. 35 – 43.
18. Bauer J.J. Intentional self-development / J.J. Bauer // The encyclopaedia of positive psychology. – Oxford, 2009 – P.523 – 527.
19. Horn J.L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood/ J.L. Horn // Aging and cognitive processes / Ed. by F.I.M. Craik, S. Trehuh. – New York: Plenum, 1989. – P. 76–112.

Актуальні проблеми психології Т.2. Вип. 9.2015. ISSN 2072–4772